

Ознаки компетентності мовної особистості учня

Голуб Н.Б.

доктор педагогічних наук, професор,
завідувач лабораторії навчання
української мови Інституту педагогіки
НАПН України

УДК: 378.147:147.15

Анотація. У статті розглядаються й аналізуються ознаки мовної особистості учня, що свідчать про компетентність її. Автор визначає й групує ключові риси компетентної мовної особистості, що можуть слугувати орієнтиром учителю-словеснику у практичній діяльності і в подальшому розглядатися як критерії оцінювання навчальних досягнень учня з української мови в умовах компетентнісного підходу.

Ключові слова: мовна особистість, компетентність, компетентнісний підхід, здібності й характеристики людини, ціннісно-мотиваційний, пізнавальний, емоційний і поведінковий компоненти МО.

Формулювання проблеми. Головним орієнтиром професійної діяльності вчителя-словесника є ключові слова мети у чинній програмі «Українська мова» для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання (5-9 класи), а саме: національно свідома, духовно багата мовна особистість. Відповідно кожен урок – це крок до наближення мети і водночас – штрих до «портрета» мовної особистості (далі – МО). З огляду на те, що Держстандарт і програми всіх навчальних предметів визначають провідним підходом компетентнісний, сьогодні варто говорити про *компетентну* МО.

Парадокс виявляється у тому, що нібито і є суспільне замовлення на мовну особистість, однак на виході контролюється не готовність її взаємодіяти в суспільстві, а знання граматичних правил, уміння поставити, де потрібно, двокрапку чи апостроф, переказати готовий текст і визначити в ньому головну думку. Життя ж згодом екзаменує по-своєму, воно майже не пропонує писати

диктанти, не екзамнує на знання класифікації приголосних. І виявляється, що учень, який грамотно писав диктанти, знає мовні норми, володіє типами мовлення, не знає, як розпочати чи підтримати світську розмову, виборсатись із тенет конфлікту, відреагувати на неприйнятну для нього пропозицію чи на образу, презентувати себе як гідного конкурента, зацікавити співрозмовника чи переконати опонента; роздумує, чи варто розпочинати складну розмову з ображеною ним людиною. Цілком розділяю пропозицію британських учених щодо того, аби до процедури шкільної атестації й прийому на роботу ввести вимірювання саме тих характеристик, розвиткові яких і повинна слугувати система освіти. Відповідно до суті компетентної освіти, результатом її мають бути компетентності, важливим складником яких є особистісні характеристики випускника.

Аналіз досліджень. Проблема МО не є ознакою лише нашого часу, вона перебувала у полі зору ще античних дослідників і, як бачимо, досі не вичерпала себе. Про складність, багатовимірність її свідчить, за словами Ю. Караулова, те, що вона пронизує всі аспекти вивчення мови і людини, водночас «руйнує межі між соціолінгвістикою і психолінгвістикою, між соціальною психологією і вивченням етнічної самосвідомості», торкається проблем інтелектуального розвитку особистості, емоційних аспектів її, питань міжособистісного спілкування й особливостей граматики [5, с. 3].

Кожна наука має свій аспект, свою грань як об'єкт дослідження МО. Наприклад, у полі зору психолінгвістики переважають питання породження і сприйняття мовлення, взаємодії мови й мислення. Дослідники демонструють різне розуміння суті поняття, зокрема лінгвісти: Бодуен де Куртене зосереджує увагу, крім індивідуальних, на соціальних характеристиках людини і її мови; В. Виноградов і М. Бахтін засобом реалізації мовця вважали текст як культурно-історичний феномен. На думку А. Романенка, «мовна особистість – це синтез ампула, культурно-історичної маски, орієнтованої на певний норматив, й індивідуального стилю мовця [10, с. 15]».

Ю. Караулов мовну особистість розглядає як «сукупність здібностей і характеристик людини, що зумовлюють створення і сприйняття нею мовленнєвих творів (текстів), що відрізняються а) ступенем структурно-мовної складності; б) глибиною й точністю відтворення дійсності; в) певним цільовим спрямуванням [6, с. 3]». Як бачимо, у цьому визначенні автор поєднує «здібності людини з особливостями породжуваних нею текстів [6, с. 3]». В основу ж дефініції вчений поклав три аспекти аналізу тексту.

Ф. Буслаєв, К. Ушинський, О. Пешковський, В. Виноградов, В. Сухомлинський, Ю. Караулов – кожен із цих учених по-своєму наголошував на важливості виходу за межі домінувального системно-структурного образу мови і, відповідно, мовної особистості та пошуків опори в закономірностях оперування інтелектом системою знань про світ. Така позиція співзвучна з ідеями компетентнісного підходу, оскільки навчання мови не повинне обмежуватися формуванням системного уявлення про мову. Цілком поділяємо думку Ю. Караулова, що відірвано від мовної особистості, без урахування багатогранної структури й багаторівневої організації її, без звернення до принципів формування МО створити ефективну модель навчання мови неможливо [5, с. 49].

Найглибше коріння мають дослідження лінгводидактиків. Одним із перших, хто намагався спрямувати процес навчання на формування активної особистості, був М. Ф. Квінтіліан. Кожна книга його «Риторичних настанов» – це крок на шляху до становлення мовця вищого ґатунку – оратора [7].

На важливості ідеї нерозривної єдності рідної мови й особистості учня наполягав Ф. Буслаєв у праці «О преподавании отечественного языка». У працях В. Виноградова багато уваги приділено типам мовленнєвої діяльності (говоріння, слухання, письмо, читання). Цінним у доробку вченого вважаю аналіз «видів словесності»; дослідник пропонує великий, хоч і неповний, список їх, називає оповідання, притчу, анекдот, каламбур та ін.

Зручною формою представлення наукових уявлень про МО є модель. Сучасні дослідники з різних галузей науки (психологи, лінгвісти, соціологи,

психолінгвісти, лінгводидактики та ін.) пропонують свої моделі, що акумулюють результати наукового пошуку й репрезентують їх у загальному вигляді.

Мета статті – визначити і згрупувати ключові риси й ознаки компетентної мовної особистості, що можуть слугувати орієнтиром учителю-словеснику у практичній його діяльності і в подальшому критеріями оцінювання навчальних досягнень учня з української мови в умовах компетентнісного підходу, сформованості комунікативної компетентності.

Виклад основного матеріалу. Спробуємо визначити ті характеристики, що можуть слугувати індикаторами компетентності й критеріями оцінювання рівня сформованості її у МО.

У тлумаченнях сучасними дослідниками терміна «мовна особистість» виявляємо серед ключових такі слова: «здібності й характеристики» (Караулов Ю., Красних В.), «пізнавальні, мотиваційні та емоційні особливості» (Засєкіна Л.), «мовний простір» (Карасик В.), «світоглядні настанови, ціннісні пріоритети, поведінкові реакції» (Воркачов С.), «мовленнєві жанри» (Лебедева Н.), «мовні уподобання, знання, вміння, настанови, поведінка» (Матвєєва Т.) та ін. Вони здебільшого і виражають основну ідею моделювання та мають значення для сучасних методик. Наявні моделі вважаємо зручною платформою для визначення основних характеристик МО.

Так, Ю. Караулов виділяє 3 структурні компоненти: *вербально-семантичний* (лексикон), *лінгво-когнітивний* (тезаурус); *мотиваційний* (діяльнісно-комунікативні потреби), що відображають рівень здібностей і сформованих характеристик [5, с.].

За висновками В. Карасика, мовну особистість в умовах спілкування можна розглядати як *комунікативну особистість* – узагальнений образ носія культуромовних і комунікативно-діяльнісних цінностей, знань, настанов і поведінкових реакцій. Відповідно вчений виділяє *ціннісний, пізнавальний і поведінковий* аспекти цього поняття [4, с. 19].

Привертає увагу психологічний підхід Л. Засекіної, згідно із яким дослідниця називає *когнітивний* (мовна здатність, мовні здібності, мовні знання, мовні стратегії, мовна компетентність, мовна картина світу), *емоційний* (біологічні, соціальні, власне психологічні емоції) і *мотиваційний* (мовні цілі, мотиви, настанови, мовна інтенціональність) складники [3].

Для лінгводидактики і риторики у змісті МО важливе значення, крім автора (творця) і тексту, має дієвість створеного ним тексту. Щоб говорити про компетентність мовця, недостатньо розвинути у нього здібності творити якісний текстовий продукт, не менш важливим є розуміння того, чим умотивована поява тексту, вибір жанру мовлення (які цінності, потреби стали поштовхом до створення його), на що спрямований текст (на творення чи руйнування) і результативність використання тексту (досягнуто чи не досягнуто поставлених цілей).

Вважаємо за доцільне об'єднати компоненти двох останніх моделей заради повноти охоплення усіх граней МО. Таким чином, маємо ціннісно-мотиваційний, пізнавальний, емоційний і поведінковий компоненти МО. І хоч компетентність вважають далеко не сталою характеристикою людської поведінки, це не означає, що не потрібно говорити про конкретні вияви її.

Названі вище компоненти не є рівноцінними, оскільки поведінковий складник акумулює в собі змістове наповнення всіх попередніх. Подібної ж думки дотримується і британський учений Равен Дж., який зазначає, що ефективній діяльності сприяють різні *компоненти поведінки*, а саме: *когнітивні* (вільні роздуми про те, чого і як необхідно досягти; передбачення ймовірних перешкод на шляху досягнення мети; аналіз результатів власних дій; усвідомлення конфліктності власних ціннісних орієнтацій і спроб розв'язання їх; передбачення наслідків тощо); *афективні* (емоційне налаштування на завдання: настанова на продуктивне використання позитивних і негативних емоцій; задоволення від роботи; передбачення захвату від успіхів і прикрас від невдач), *вольові* (докладання додаткових зусиль для зменшення ймовірності невдачі; мобілізація

енергії, наполегливості й волі; вияв наполегливості протягом тривалого часу та ін.) [9].

Не претендуючи на вичерпність, привертаємо увагу до найсуттєвіших характеристик компетентної мовної особистості. У результаті аналізу наукової літератури, власних досліджень, можу зробити такі узагальнювальні висновки:

1. У змісті *ціннісно-мотиваційного компонента* для МО важливими є передусім усвідомлення суті цінності як духовної категорії, а потім – любові до мови, усвідомлене визнання *мови, спілкування, учасників спілкування* як цінностей. Досягненню більших результатів сприяє також сприйняття успіху як цінності.

Ціннісний план комунікативної особистості розглядається крізь призму різних груп цінностей. У ціннісно-мотиваційному аспекті МО потрібно характеризувати передусім за співвідношенням домінантних цінностей і за ступенем диференціювання їх. На жаль, у нас дуже низький рівень сформованості уявлень про соціальні, громадянські, національні, особистісні та ін. цінності. Не лише учні, а й дорослі мало знають про цінності та ієрархію їх.

Цей структурний компонент містить морально-етичні й утилітарні норми поведінки, властиві певному етносу в певний період і закріплені в моральному кодексі народу, відображають історію й світосприйняття людей, об'єднаних культурою і мовою. Комунікативними індексами такого кодексу вважають правила етикету й мовні засоби вираження його, комунікативні стратегії ввічливості, оцінкові значення слів і виразів, універсальні висловлення, що сприяють гармонізації в усіх сферах суспільства і являють собою культурний контекст, зрозумілий пересічному носієві мови.

Особливої уваги, за словами Ю.Караулова, заслуговує така невід'ємна властивість МО, як «любов кожного мовця до своєї мови». Учений розглядає цю ознаку як «один із проявів любові до батьківщини, яка завжди з нами, завжди в нас [5, с. 260]». Сприйняття мови як цінності є стимулом і ключем до засвоєння усіх багатств її, ефективного використання їх, усвідомлення й реалізації

суспільних функцій мови. Мовець, що цінує свою мову й дорожить нею, уважний і вимогливий до всіх аспектів свого мовлення, має більше шансів на перспективу стати компетентною МО.

Ознакою компетентності МО у ціннісно-мотиваційному аспекті потрібно вважати також усвідомлення нею *спілкування* як цінності. Це апріорі означає впевненість мовця у тому, що спілкування – найкращий спосіб розв'язання будь-яких проблем (від особистих до державних і міжнародних). Така позиція породжує почуття довіри до співрозмовників, що вважається однією із початкових позитивних соціальних характеристик індивіда.

Практика й досвід переконують, що людина, яка високо цінує свої успіхи й досягнення у певній галузі, буде більш ініціативною, винахідливою; вона шукатиме нові способи, засоби і прийоми досягнення бажаних результатів, дослухатиметься до порад, аби удосконалити свою майстерність.

Дж. Равен висуває припущення, що «поведінка може бути краще зрозуміла шляхом виявлення цінностей людини, її моральних зобов'язань, уявлень і очікувань, а також тих компонентів компетентності, які вона схильна спонтанно виявляти, прагнучи досягнення важливих неї цілей [9, с. 79]». Не можна не погодитися із важливістю цієї гіпотези, однак ця ділянка потребує іще спільних досліджень, причому водночас і спільно вченими різних галузей науки – соціології, філософії, психології, педагогіки та ін.

2. *Пізнавальний* (когнітивний) план комунікативної МО виявляється шляхом аналізу картини світу, властивої їй. Розширення меж світу можливе передусім завдяки таким характеристикам, як організованість, креативність, ґрунтовність і рефлексія.

На переконання зарубіжних учених, визначальними для пізнавальних процесів є 4 поняття: активність, рефлексія, співробітництво і культура. Важливою передумовою формування активності є «сприймання учня як людини, що оволодіває власною мисленнєвою діяльністю». Рефлексія означає «намагання осмислити й зрозуміти навчальний матеріал, а не просто завчити його»;

співробітництво виявляється у спільному використанні ресурсів, якими володіє кожен із учасників навчального процесу; культуру розглядають як «спосіб життя і мислення, що створюється у процесі взаємодії з іншими людьми [1, с.110]».

Соціологічні дослідження свідчать про те, що суспільство потребує соціально активних, ініціативних, комунікабельних, відповідальних, конструктивних і здатних рефлексувати людей.

3. Важливість *емоційного компонента* визначається тим, що емоції є рушійним важелем мисленневих процесів і регулятором моральної поведінки. Суперечлива суть емоцій полягає в тому, що вони можуть активізувати, урізноманітнювати і водночас ускладнювати поведінку індивіда. Та все ж, психологічні дослідження доводять, що людина, тривалий час позбавлена хвилювань, переживань, тривог, відчуває емоційний голод, а це заважає нормальному розвитку людського організму в дитинстві і згубно діє у зрілому віці. Отже, цей компонент передбачає виділення таких характеристик, як емоційність сприйняття світу довкола, урівноваженість (емоційна рівновага), толерантність, емотивність.

Уваги вчителя потребує і зворотна сторона проблеми, а саме: негативні емоції є силою, що «запускає» непродуктивні моделі поведінки. За висновками психологів, причиною пригнічення й уникнення контакту є такі емоційні стани, як неспокій, страх, вина, образа, гнів, роздратування. Ці почуття спричиняють інтенсивну напругу, бажання стиснутися й зайняти якомога менше місця у просторі [2, с. 250].

4. Процес формування цілісної особистості, крім інтелекту, емоцій, передбачає наявність вольових характеристик. Найбільш актуальними *вольовими* характеристиками вважають наполегливість, цілеспрямованість, рішучість, відповідальність, активність, ініціативність. Психологи до числа визначальних рис особистості відносять силу волі й твердість характеру. Показниками вольової особистості є впевненість у собі, емоційна рівновага, керування емоціями.

Важливість характеристик, про які йде мова, полягає у тому, що вони є компонентами поведінки мовця, наявність їх «робить цілком ймовірним успішне завершення діяльності [9, с. 75]».

Однією із визначальних характеристик зрілості особистості, за висновками психологів, є відповідальність. Уже в шкільному віці варто формувати, плекати в учнів почуття відповідальності за сказане слово, за мовленнєвий вчинок, за спричинену образу, за дане ним слово (обіцянку), за результати спільної діяльності та ін. Школярі вже у цьому віці мають усвідомлювати характеристику «відповідальний» як статусну річ, що закладає підвалини його репутації.

Поведінкові характеристики пов'язують із мовленнєвими вчинками й мовленнєвою поведінкою, характерною для різних соціальних ролей, що визначається культурними традиціями суспільства.

Комунікативну компетентність МО розпізнають за характеристиками, вчинками, поведінкою і результатами комунікативної діяльності. Такою, зокрема, називають *комунікабельність*, що виформовується із уміння орієнтуватися у соціальних ситуаціях, виконувати різні ролі, відчувати психологічний стан співрозмовника, визначати мотиви й наміри його, керувати власними емоціями, обирати й реалізовувати ефективні способи взаємодії з навколишніми, володіти соціальною інтуїцією та рефлексією; фасилітацію,

Поведінкові характеристики МО виявляються у конкретній ситуації, що дає змогу продемонструвати, крім лінгвістичних, екстралінгвістичних знань і вмінь, досвіду добору й використання мовленнєвих жанрів, уявлення про те, як треба діяти в конкретній ситуації, з ким і яким чином взаємодіяти, хто і що повинен робити відповідно до свого положення в суспільстві (соціальної ролі). Не останню роль у формуванні компетентнісного мовця відіграє оточення, що актуалізує чи заперечує цінності індивіда, таким чином – гальмує чи прискорює процес.

Позитивні поведінкові характеристики МО сприяють регулюванню міжособистісних і статусних стосунків між мовцями в суспільстві і є важливими для формування суспільного образу й репутації людини. У процесі формування

важливе значення, на нашу думку, має усвідомлення цих понять. Як зазначає В.Карасик, між ними існує певна схожість і відмінність. Об'єднує їх те, що в обох випадках «йдеться про добре ім'я, відповідність ідеального й актуального «Я», різниця ж полягає в тому, що репутація – це погляд на людину збоку, повага, якою користується вона у інших людей, суспільний образ – це самооцінка і самоповага [4, с. 22].

Урахування риторичних засад передбачає формування у мовців і слухачів *естетичного* ставлення до мови, аби у процесі комунікації учасники помічали й відчували естетику тексту, звука і слова. Рівень оратора передбачає відчуття мови на естетичному рівні, коли мовлена фраза вражає точністю, доладністю, глибиною, красою, коли мовлення загалом сприймається як естетичний об'єкт.

Естетичну функцію мови зазвичай пов'язують із «такою організацією тексту, яка в чомусь оновлює, перетворює звичне слововживання тим самим порушує автоматизм повсякденного мовлення (розмовного, ділового, газетного) [8, с. 22].

Висновки і перспективи подальших розвідок. Багато із найважливіших результатів освітнього процесу дуже важко оцінити формально, тому що їм, як і результатам економічного і соціального розвитку, потрібно немало років, щоб виявитися повною мірою [9, с 21-22]. Характеристики, про які йдеться у статті, звісно ж, формуються роками. Усвідомлення важливості їх учителем і учнем сприятиме прискоренню цього процесу й закріпленню здобутих результатів. Важлива роль у цьому процесі відводиться текстам, породжуваним МО, у яких без дешифрування «прочитується» духовна суть особистості, світ її цінностей, потреб і прагнень, стереотипів поведінки, способів мислення, мотивацій у досягненні цілей.

Звісно, такий підхід до визначення результатів навчання, критеріїв оцінювання навчальних досягнень учня має більшу цінність для суспільства, ніж традиційний (бальний), однак необхідно враховувати ту обставину, що у процесі оцінювання компетентності до уваги варто брати реальні обставини, у яких вона

виявляється. Це означає, що і процес навчання, і процедура оцінювання передбачають включення у штучно створену чи реальну життєву ситуацію. А це вже вихід на проблему моделювання ситуацій для процесу навчання української мови, таких ситуацій, у яких назвати характеристики матимуть можливості для формування й реально виявлятимуться.

Список використаних джерел

1. Брунер Дж. Культура образования / Брунер Джером; [пер. Л.В. Трубицыной, А.В. Соловьева] ; М.: Просвещение, 2006. – 223 с.
2. Горянина В.А. Психология общения: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В.А. Горянина. – 4-е изд., стер. – М.: Академия, 2007. – 416 с.
3. Засєкіна Л. В. Мовна особистість в сучасному соціальному просторі / Л. В. Засєкіна // Соціальна психологія [Електронний ресурс]. – Режим доступу до журналу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=76&c=1839>
4. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И. Карасик. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
5. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю.Н. Караулов. – изд. 7. – М.: Издательство ЛКИ, 2010. – 264 С.
6. Караулов Ю. Язык и личность. М.,1989. – С.3-8. http://destruction.narod.ru/karaulov_jasikovaja_lichnost.htm
7. Квинтилиан М. Ф. Риторические наставления: пер. с лат. Э. Никольского: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1295581698>
8. Мечковская Н.Б. Социальная лингвистика: Пособие для студентов гуманитар. вузов и учащихся лицеев. – 2-е изд., испр. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 207 с.
9. Равен Дж. Педагогическое тестирование: проблемы, заблуждения, перспективы / Дж. Равен / пер. с англ. – 2-е изд., испр. – М.: Когито-Центр, 2001. – 142 с.
10. Романенко А.П. Советская словесная культура: образ ратора / А.П. Романенко / под ред. О.Б. Сиротининой. – изд. 2-е, стереотип. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 212 С.

Аннотация. В статье рассматриваются и анализируются признаки языковой личности ученика, что свидетельствуют о ее компетентности. Автор определяет и группирует ключевые черты компетентной языковой личности, которые могут служить ориентиром учителю-словеснику в практической деятельности и в дальнейшем рассматриваться как критерии оценивания

учебных достижений ученика по украинскому языку в условиях компетентностного подхода.

Ключевые слова: языковая личность, компетентность, компетентносный подход, способности и характеристики человека, ценностно-мотивационный, познавательный, эмоциональный и поведенческий компоненты ЯЛ.

Summary. In the article examined and analyzed the signs of linguistic personality of student which identify its competence. The author determines and groups the key characters of a competent linguistic personality, that can be a reference point for a teacher-philologist in his or her practice and in future a criteria of evaluation of student's educational achievements in the Ukrainian language in the conditions of a competent approach.

Keywords: linguistic personality, competence, competent approach, capabilities and characteristics of a person, value-motivational, cognitive, emotional and behavioral components of linguistic personality.

Вісник Прикарпатського університету. – Педагогіка. – вип. 48. – Івано-Франківськ. – 2013. – 260 с.